

Ю.О. КЛИМЕНКО ¹, Л.П. МОРДАТЕНКО ²

¹ Національний ботанічний сад ім. М.М. Гришка НАН України
Україна, 01014 м. Київ, вул. Тімірязєвська, 1

² Дендрологічний парк "Олександрія" НАН України
Україна, 09100 м. Біла Церква

ДЕНДРОПАРК "ОЛЕКСАНДРІЯ": ХАРАКТЕРИСТИКА СТАРОЇ ТА НОВОЇ ТЕРИТОРІЙ

Наведено топографічний, ландшафтний плани дендропарку "Олександрія" та план його деревної рослинності (окремо для історичної частини і для території, включеної до складу дендропарку у 1998 р.), а також план припалацової ділянки. Розглянуто два напрями деградації корінної діброви.

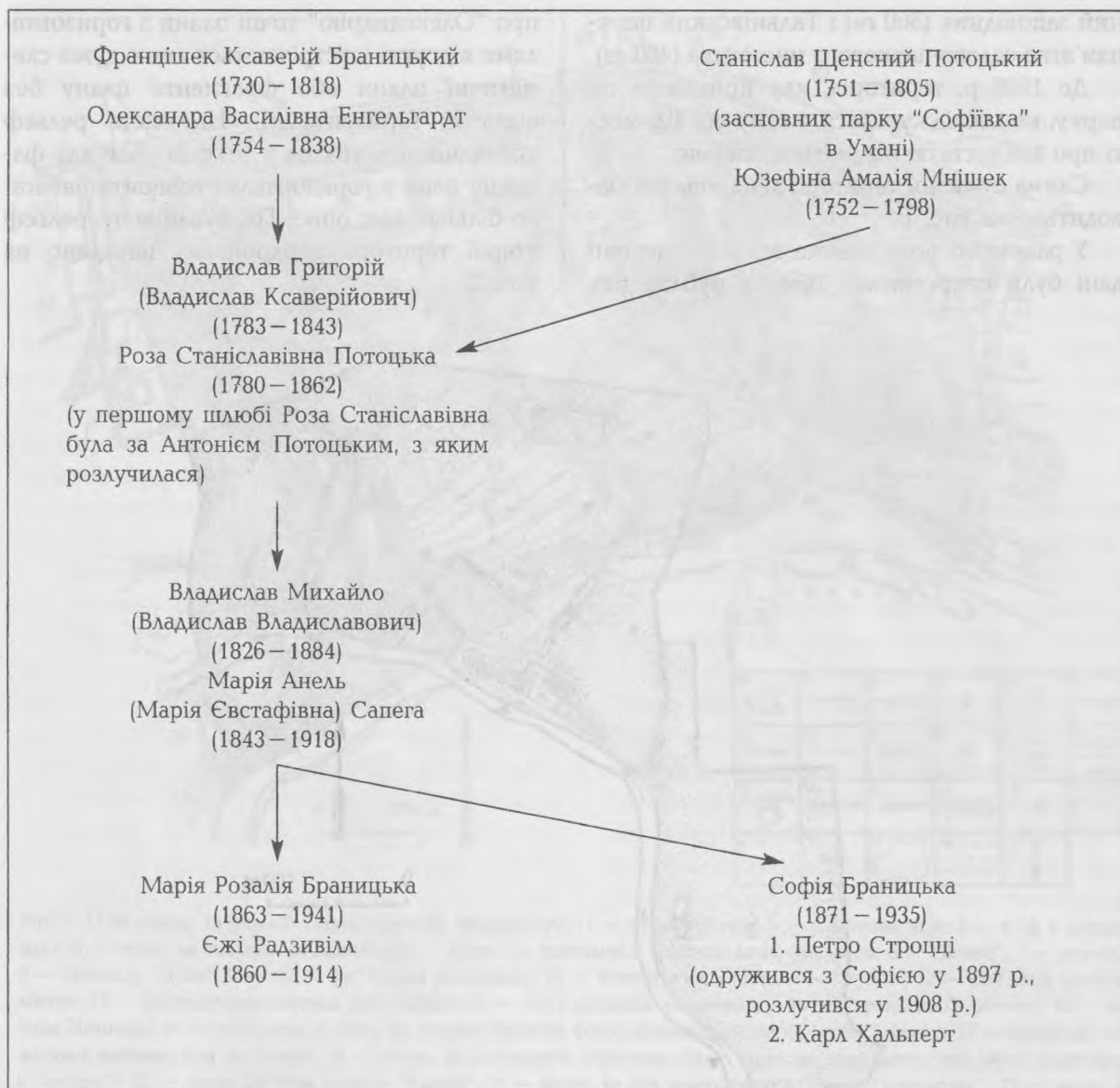
Дендропарк "Олександрія" розташований у м. Біла Церква Київської області. Його створення розпочато наприкінці XVIII ст. (найвірогідніше, у 1793 р., хоча є дані, що у 1797 р. або навіть у 1788 р.). Засновницею парку була Олександра Василівна Браницька (уроджена Енгельгардт), яка отримала маєток в дар від чоловіка — Францішека Ксаверія Браницького. Від імені власниці парк і отримав свою назву.

Хоча дендропарку "Олександрія" присвячені численні путівники та публікації [2–4, 8–11, 13, 14, 17], наступні після Олександри та Ксаверія Браницьких господарі парку широкому загалу майже невідомі. Тому ми за даними [20, 21] наводимо фрагмент родоводу Браницьких, де показані лише ті особи, які володіли маєтком [20], та батьки Рози Станіславівни Потоцької, оскільки вона походила з родини засновника "Софіїв-

ки" — одного з найкрасивіших парків України.

Таким чином, перше покоління володіло "Олександрією" до 1838 р., друге — з 1838 до 1843 р. (після смерті Владислава Григорія маєток не лишився у Рози Станіславівни, а перейшов до Владислава Михайла), третє та четверте — з 1843 до 1918 р., причому Марія Розалія та Софія юридично отримали свої частки у володіння після смерті батька (1884), але фактично всім керувала Марія Євстафівна.

Автором генерального плану парку у більшості джерел називається французький архітектор — паркобудівник Мюффо. Але є дані [9], що у 1796 р. у Браницьких працювали італійський архітектор Домінік Ботані і садівник зі Львова Август Станге. Потім садівниками були Бартецький і Вітт, а з 1815 р. протягом п'ятдесяти чотирьох років — Август Енс, який вніс значний вклад у формування насаджень парку.

Фрагмент родоводу Браницьких

Каскади ставків та більшість архітектурних споруд були створені наприкінці XVIII ст. — першій половині XIX ст. Лише ставок, який у наш час отримав назву "Срібний серпанок", створено у 70-ті роки XIX ст.

Під час громадянської та Великої Вітчизняної воєн парк сильно постраждав. З 1946 р. "Олександрія" передана у відання Академії наук УРСР. Почалося її планомірне віднов-

лення. Роботи велися спершу на площі 201,5 га, а у 1998 р. площа парку збільшилася до 297 га. До цього часу "Олександрія" дещо поступалася за площею двом дендропаркам — "Асканії-Нова" (210,0 га) та "Тростянець" (204,4 га), але нині це найбільший дендропарк України. Серед старовинних парків більшу, ніж в "Олександрії", площу має тільки Качанівський історико-культур-

ний заповідник (560 га) і Тальнівський парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва (460 га).

До 1998 р. територія, яку приєднали до парку, не досліджувалася, і тому всі відомості про неї у статті подаються вперше.

Схема сучасної території дендропарку наводиться на рис. 1.

У радянські роки майже всі топографічні дані були секретними. Тому в публікаціях

про "Олександрію" точні плани з горизонталями відсутні (зустрічаються лише дуже схематичні плани або фрагменти плану без відміток горизонталей). Натомість рельєф докладно описувався у текстах. Але для фахівців план у горизонталях говорить набагато більше, ніж опис. Планування та рельєф старої території дендропарку наведено на рис. 2.

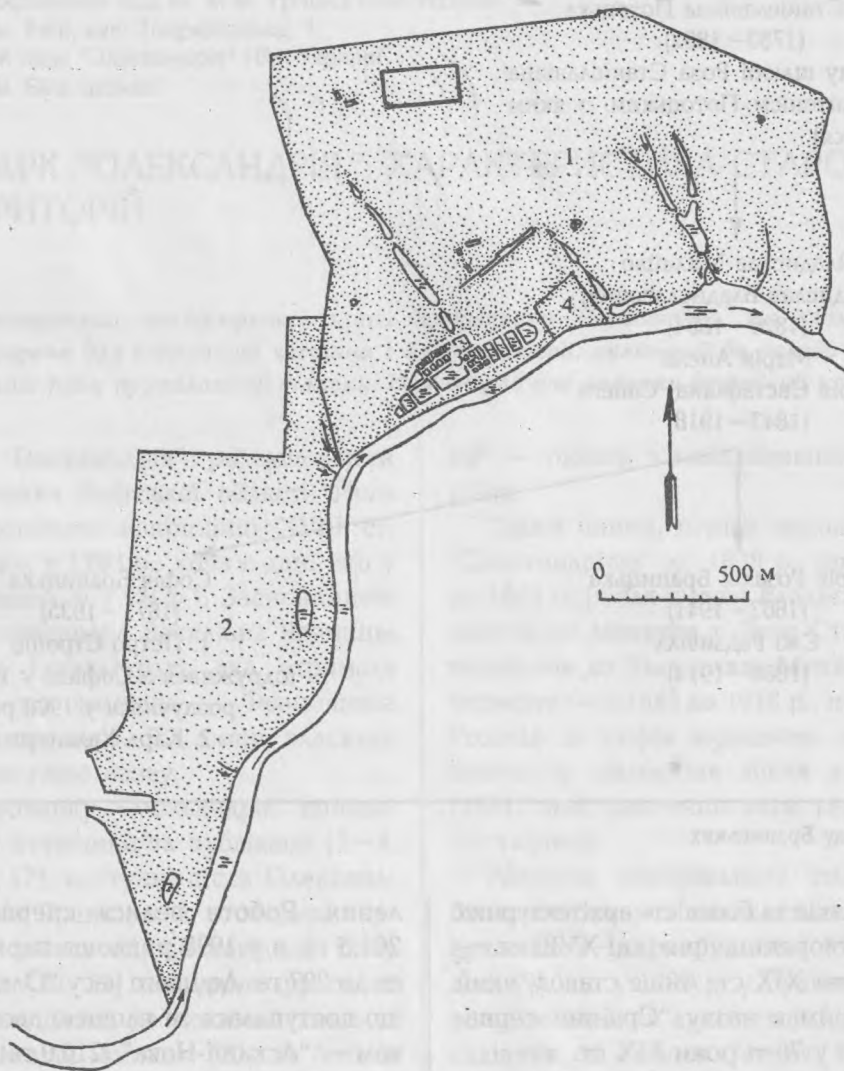

Рис. 1. Схема дендропарку "Олександрія": 1 – територія дендропарку до 1998 р.; 2 – територія, яка ввійшла до складу дендропарку у 1998 р.; 3 – ставки Інституту гідробіології; 4 – територія водоканалу

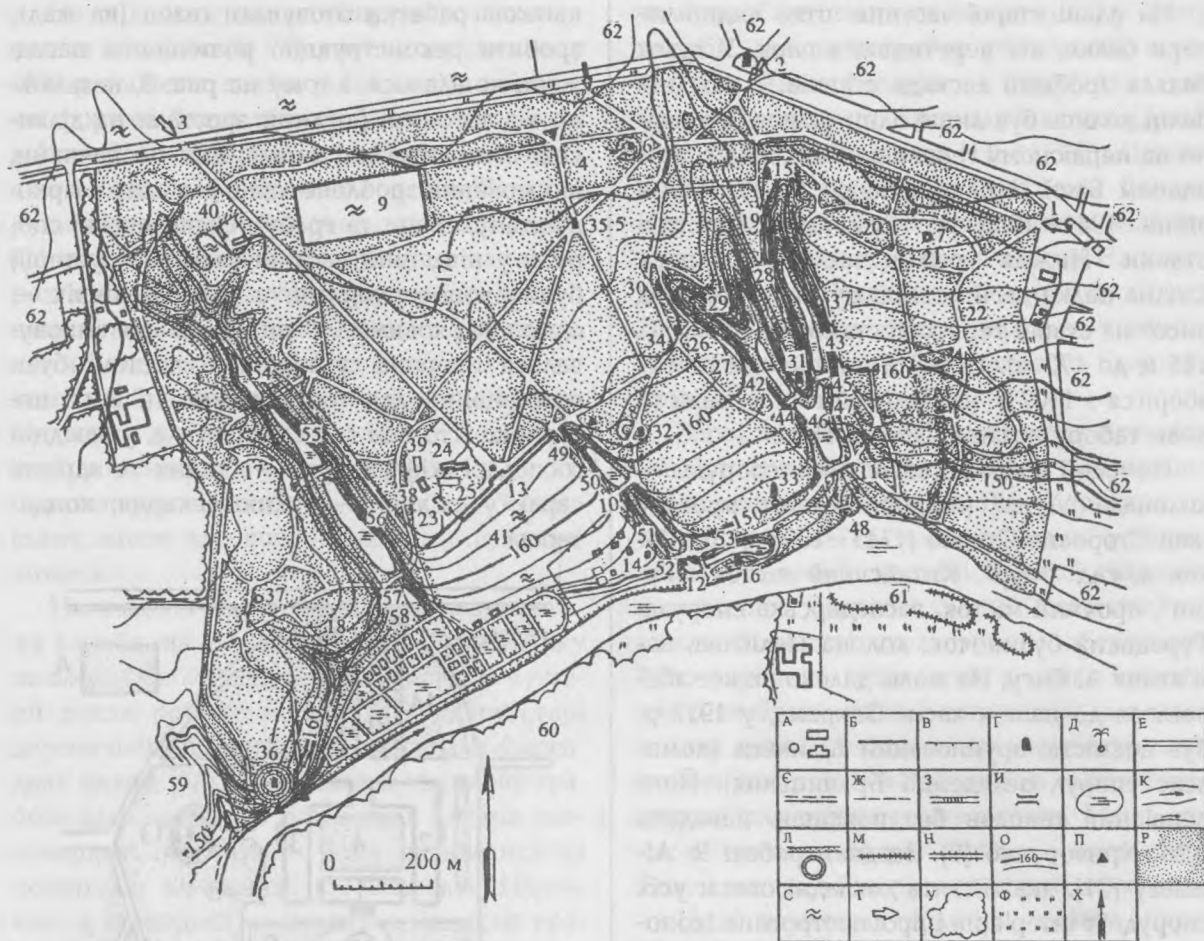

Рис. 2. Планування та рельєф старої території дендропарку: 1 — головний вхід; 2 — північний вхід; 3 — в'їзд у дендропарк; 4 — місце, де знаходився Дідинець; 5 — місце, де знаходився Танцювальний павільйон; 6 — "Варна"; 7 — ротонда; 8 — колонада "Луна"; 9 — сад "Мур" (зараз розсадник); 10 — Китайський місток; 11 — "Руїни"; 12 — кам'яний арочний місток; 13 — господарська споруда (дім садівника) — зараз дирекція дендропарку; 14 — Турецький будиночок; 15 — колона Пелікана; 16 — пам'ятник А. Енсу на острові Золотий колос (колишня назва — острів Троянда); 17 — місце, де знаходився мисливський павільйон; 18 — місце, де знаходився звіринець; 19 — місце, де знаходився павільйон "Люстгауз" ("Люстра"); 20 — місце, де була ділянка "Клини"; 21 — місце, де був декоративний "Садок Потьомкіна"; 22 — місце, де був плодовий "Російський сад"; 23 — руїни льоху; 24 — лабораторний корпус (перебудована оранжерея); 25 — оранжерея; 26 — місце, де знаходилася грабова альтанка; 27 — ділянка "Іменних дерев"; 28 — колона "Глобус"; 29 — джерело "Лев"; 30 — Аполлон; 31 — Гладіатор; 32 — Меркурій; 33 — Діана біля озера "Дзеркало Діани"; 34 — "Лава декабристів"; 35 — пам'ятний знак на честь 200-річчя парку; 36 — пам'ятний знак на Палієвій горі; 37 — альтанки; 38 — котельня; 39 — теплиця; 40 — господвір; 41 — місце, де був плодовий "Старий сад" (зараз розсадник); 42 — Холодний став; 43 — Дзеркальний став; 44 — Малий водоспад; 45 — Великий водоспад; 46 — Лазневий став; 47 — фонтан; 48 — острів Мрій з фонтаном; 49 — став "Акваріум Золотої рибки"; 50 — став "Лебединий"; 51 — став Поповича; 52 — водоспад Черепаха; 53 — став "Срібний серпанок"; 54 — став "Потерчата"; 55 — став "Русалка"; 56 — став "Водяник"; 57 — Стара гребля (місце, де був млин); 58 — став "Скельний"; 59 — територія, яка увійшла до складу дендропарку у 1998 р.; 60 — урочище "Голендри"; 61 — пляж; 62 — миська забудова; А — будівлі; Б — стіна; В — огорожа; Г — пам'ятник; Д — фонтан; Е — дорога з твердим покриттям; Є — ґрунтова доріжка; Ж — стежка; З — східці; И — міст; І — водойма; К — річка або струмок, напрям течії; Л — рви; М — вал; Н — дамба; О — горизонталі та відмітка однієї з них; П — камінь, місця природних виходів каміння на поверхню; Р — насадження дендропарку; С — рілля; Т — вхід до дендропарку; У — лісові масиви за межами дендропарку; Ф — луки за межами дендропарку; Х — орієнтація плану північ-південь

На плані старої частини чітко видно чотири балки, які перетинають парк. У трьох балках зроблені каскади ставків. У західній балці колись був лише один ставок. Це видно на первісному генплані "Олександрії" (за планом Білої Церкви 1858 р.) [9, 17]. Після війни 1941–1945 рр. було зроблено три ставки. Нижня гребля зветься Старою. Східна балка двічі розгалужується. Перепад висот на старій території становить 27 м (від 145 м до 172 м). Цікавий історичний об'єкт зберігся з 1702 р. на Палісвій горі — вали та рови табору козаків Семена Палія.

На плані показані старовинні споруди — колонада "Луна" (ймовірно, автор проекту Іван Єгорович Старов (1745–1808) [18]), Ротонда, сад "Мур", Китайський місток, "Руїни", арочний місток, господарська споруда, Турецький будиночок, колона Пелікана, пам'ятник А. Енсу. На жаль, далеко не все збереглося до наших часів. Зокрема, у 1917 р. був повністю зруйнований Дідинець (комплекс споруд резиденції Браницьких). Його первісний генплан без пояснень наводить Д.М. Криворучко [9]. Завдяки роботі Р. Афаназу [21], яка містить докладні описи усіх споруд, їх інтер'єрів і проілюстрована іконографічними матеріалами (рисуноками, картинами, фотографіями), можна доповнити реконструкцію Д.М. Криворучка (рис. 3).

Головною спорудою Дідинця була так звана аустерія. Спочатку вона будувалася для прийому тих, хто подорожував Сквірським шляхом. Однак коли О. Браницька вирішила створити на місці, яке їй сподобалося, парк, готель перетворився на палац графині (але напис "Austeria" з фронтона будівлі так і не зняли). Аустерія мала два поверхи, на початку ХХ ст. її перебудували.

Поруч з аустерією знаходилися господарські споруди. На плані вони мали вигляд літери "Г". Між аустерією і цими спорудами був внутрішній двір розміром 92 × 74 м. У центрі двору розташований великий газон з високими ялинами, які зростали групами,

квіткові рабатки оточували газон (на жаль, зробити реконструкцію розміщення насаджень не вдалося, і тому на рис. 3, незалежно від того, які рослини зростали на ділянках, вони показані загальними позначками, виключення зроблене лише для алей з гіркогоштану, сосни та грабу). Господарські споруди у південній частині (на рівні аустерії) були двоповерховими, а далі на північ — одноповерховими. У ризалітах розташовувалася охорона, у північній частині були приміщення для гофмейстера та його помічника, столова для слуг, аптека, у західній господарській споруді — стайня та каретні сараї, у східній — кухня, пекарня, кондитерська.

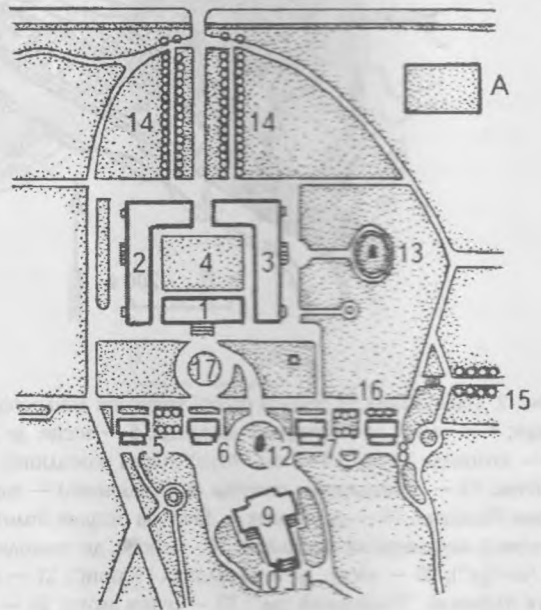

Рис. 3. План Дідинця: 1 — аустерія; 2 — західна господарська споруда (стайня, каретні сараї); 3 — східна господарська споруда (кухня, пекарня, кондитерська); 4 — внутрішній двір; 5 — павільйон № 1; 6 — павільйон № 2; 7 — павільйон № 3, або Царський; 8 — павільйон № 4, або Великий; 9 — Танцювальний павільйон; 10 — Аполлон Бельведерський; 11 — Артеміда з ланню; 12 — Венера Капітолійська; 13 — "Варва"; 14 — гіркогоштанова алея; 15 — соснова алея; 16 — грабова алея (дерева нанесені лише на тих ділянках, де і нині ростуть граби); 17 — клумба, на яку влітку виставляли велику пальму; А — насадження (газони, квітники, окремі кущі та дерева, групи кущів та дерев, паркові масиви)

На схід від останньої споруди розташовувалася композиція "Варна", споруджена у 1829 р. на честь взяття російськими військами фортеці Варна під час болгаро-турецької війни 1828–1829 рр., в якій брали участь син та зять графа Браницького. Це була округла ділянка, оточена ровом з водою, у центрі якої знаходилася композиція з каменів і розташовувалася скульптура сидячої молочниці. В одному місці R. Aftanazy [21] пише, що молочниця плакала над розбитим глечиком (подібна скульптура є у Катеринінському парку у Пушкіні під Санкт-Петербургом), у іншому, що глечик був у неї у руках, і скульптура символізувала турботу болгарських жінок про поранених солдатів-визволителів.

На південь від аустерії була розташована клумба, на яку влітку виставляли велику пальму. Обабіч центральної частини аустерії росли робінії звичайні. З часом старі дерева почали відмирати, їх зрубали і посадили ялини. Далі знаходилася так звана грабова алея, а за нею розмістили чотири двоповерхові павільйони. Вони називалися за номерами, але третій ще називали Царським, а четвертий — Великим. Якщо не враховувати незначних відмінностей, то перший павільйон був ідентичним третьому, а другий — четвертому. Від алеї павільйони були відгороджені залізним парканом, прольоти якого закріплювалися на чотирикутних кам'яних стовпах, що закінчувалися вазами. Перший і другий павільйони, а також третій і четвертий були об'єднані між собою перголами, які слугували проходами (за даними [4, 17], ці перголи були зроблені з грабу).

Ще далі на південь знаходився одноповерховий Танцювальний павільйон. У ньому було лише чотири кімнати, одна з яких — велика бальна зала. У цьому павільйоні стояли найдорожчі меблі, розміщувалися найцінніші твори мистецтва. Перед павільйоном була розташована скульптура Венери Капі-

толійської (на плані ми помістили її у центр клумби, але це потребує уточнення), а перед південним фасадом — статуї Аполлона Бельведерського та Артеміди з ланню (Діани Версальської, за даними [11, 14, 17]). Цікаво, що деякі із скульптур (зокрема Венери Капітолійської) були італійськими копіями античних скульптур, замовленими Наполеоном для садів Версаля та Фонтенбло, а після поразки французького імператора у війні з Росією придбані Олександром Браницьким.

Зараз пошкоджена скульптура Артеміди (чи Діани) з ланню зберігається у державному краєзнавчому музеї м. Біла Церква, а де-що схожа на неї під назвою "Діана" встановлена у південній частині Великої галявини біля озерця "Дзеркало Діани". Оскільки оригінали більшості скульптур не збереглися, було вирішено встановити у парку сучасні, які б не були копіями попередніх, але мали ті самі назви. Не відновлені скульптури, які стояли між першим і другим та третім і четвертим павільйонами, на острові Марії (сучасна назва — острів Мрій), — скульптура Божої матері з білого мармуру та деякі інші.

Нині територія Дідинця вкрита переважно ясеневими насадженнями. З часом, безумовно, всі споруди будуть відновлені. У планах на найближчі роки: розчищення площі від дерев та кущів, відновлення старовинної стежкової мережі, відкриття та консервація фундаментів.

На південний схід від Дідинця у парку був розташований одноповерховий Гетьманський павільйон (у ньому жив Ксаверій Браницький), поруч з ним знаходився павільйон для козаків пана, захований у хащах парку. Серед споруд, які не збереглися, R. Aftanazy [21] називає також мисливський павільйон, декоративний млин, павільйон біля Райського джерела і будинок, вкритий корою дерев, який було споруджено у другій половині XIX ст. для членів палацового оркестру (А.К. Салатич [17] вказує, де

знаходився мисливський павільйон та павільйон для розваг — Люстгауз, або "Люстра", місця, де вони знаходилися, показані на рис. 2, а про будиночок, вкритий корою дерев, пише, що він розташовувався на північ від колони Пелікана). Біля будинку садівника були дві оранжереї, теплиці для інжиру, ананасів, парники і розсадники для квітів.

Через яр у парку перекинули арочний міст висотою кілька метрів (він зображений на рисунку, виконаному у 1822 р.), але невдовзі він зруйнувався, оскільки був зроблений з нестійкого матеріалу.

У парку стояла колона корінфського ордера зі скульптурою пелікана, який годував своїх пташенят. Вона символізувала турботу батьків про дітей. У роки війни [11] зникла скульптура, потім наполовину зруйнувалася колона. У такому вигляді вона стала подібною до колон, які встановлювали свого часу в багатьох парках, зокрема у дендропарках "Тростянець" та "Софіївка", і за аналогією її почали називати колоною Суму, хоча правильна її назва — колона Пелікана [11, 14, 17]. Планується відновити її у первісному вигляді.

R. Aftanazy [21] повідомляє, що у найстарішому декоративному саду, оточеному балюстрадою, було встановлено 12 фігур у кольоровому народному одязі, подарованих Катериною II, які зображали танцюючих. Між фігурами розташовувалися стрічки з висаджених квітів. У саду стояв мармуровий стіл. Окрасою саду був подарований царицею карликовий кедр, привезений з Лівану.

Інший маленький відокремлений сад, оточений металевими витими ґратами, вставленими у кам'яні стовпи, засвідчував зв'язки господарів Білої Церкви з царською родиною, члени якої часто відвідували "Олександрію" і саджали на честь своїх відвідин дерева. Кожне таке деревце мало свою огорожу, на якій була закріплена позолочена царська корона. Перше дерево посадив

Микола I, останні — цариця Олександра Федорівна, дружина Миколи II, а також велика княгиня Марія Павлівна, її син, великий князь Борис Володимирович, онук Олександра II.

У другій половині XIX ст. був створений огорожений з усіх боків звіринець, у якому розводилися олені, лані, серни, фазани.

За архівними відомостями [21], на ставках плавали лебеді, а у воді — рідкісні породи риб, переважно декоративних. Поблизу р. Росі знаходилася оточена живоplotом ділянка, до якої вела хвіртка з написом французькою мовою: "Перехожий, зайти та запитай у свого серця, чи знаєш ти ціну дружбі?" В описі 1881 р. згадується аркадна альтанка зі стрижених рослин, прикрашена мармуровими вазами.

Парк з протилежним берегом р. Росі з'єднував паром.

Планування та рельєф нової території дендропарку наведено на рис. 4. Цю площу перетинають чотири невеликі балки. Перепад висот становить 26 м (від 145 м до 171). На цій ділянці розташовані дві водойми та колишній кар'єр.

Ландшафти дендропарку класифікували за Л.І. Рубцовим [15, 16]. Ландшафтний план старої території наведено на рис. 5, а нової — на рис. 6.

Основними ландшафтами парку є лісовий та парковий. Елементи регулярного ландшафту у вигляді алей (з плану старої частини видно, що у парку досить багато прямолінійних доріжок) та захисних смуг зустрічаються у різних частинах парку. Лучний ландшафт представлений на кількох галявинах та вздовж русла річки Рось. Природні виходи каміння на поверхню займають незначну площу, а плодовий сад є тільки на новій території.

На ландшафтному плані старої території як парковий ландшафт показана так звана "паркова", або "трав'яна", діброва, описана нижче.

Рис. 4. Планування та рельєф території, яка ввійшла до складу дендропарку у 1998 р.: 1 — кар'єр; 2 — первинна територія дендропарку; 3 — міська забудова; 4 — городи; 5 — дачі; 6 — урочище "Голендри"; А — будівлі; Б — огорожа; В — дорога з твердим покриттям; Г — ґрунтова доріжка; Д — стежка; Е — водойма; Є — річка або струмок, напрямом течії; Ж — урвище; З — горизонталі та відмітка однієї з них; И — камінь, місця природних виходів каміння на поверхню; І — насадження дендропарку; К — рілля; Л — лісові масиви за межами дендропарку; М — луки за межами дендропарку; Н — орієнтація плану північ-південь

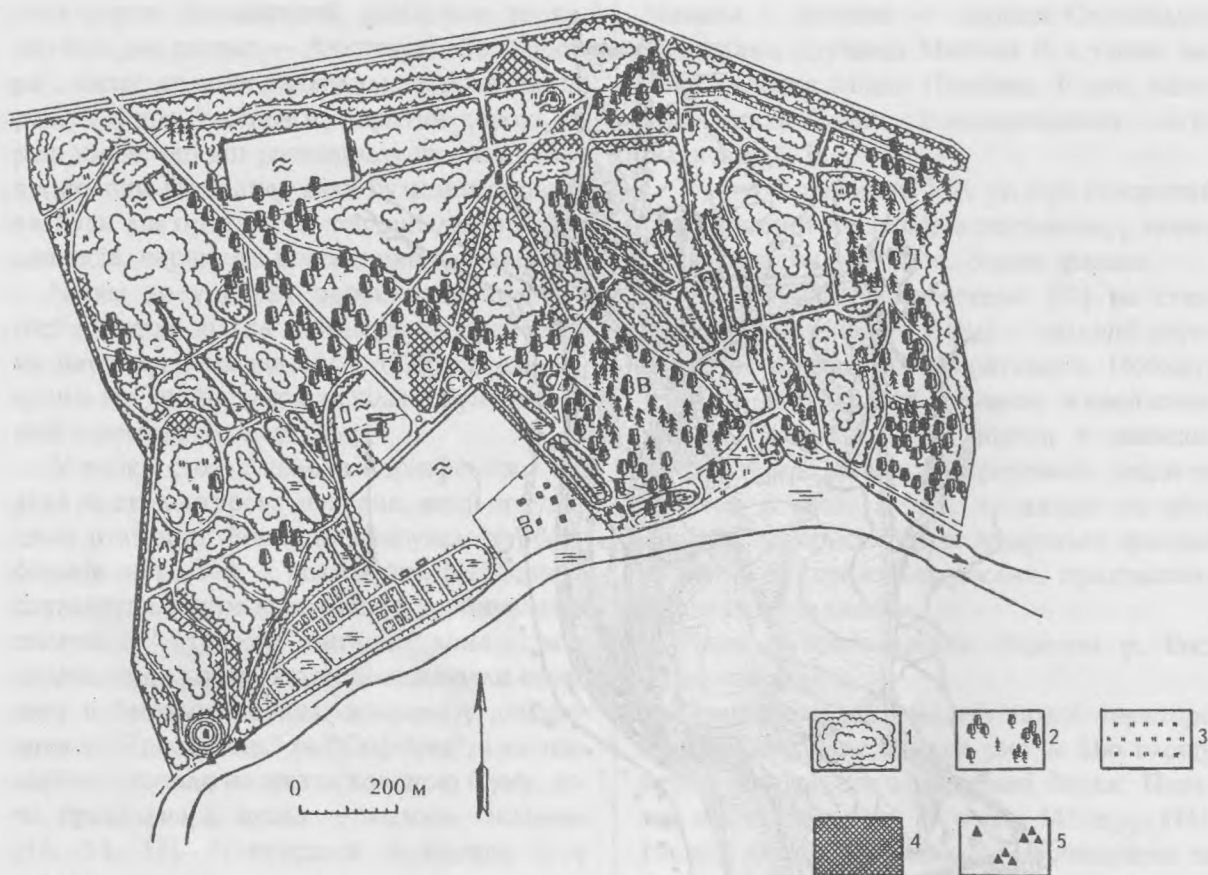

Рис. 5. Ландшафтний план старої території дендропарку: А — трав'яна або паркова діброва; Б — Велика галявина; Г — Горіхова галявина; Д — новопарк; Е — фруктовий пояс; Ж — місце, з якого відкривається далека перспектива на православну церкву, що знаходиться за межами парку у Білій Церкві; З — місце, з якого відкривається далека перспектива на костіол, що знаходиться за межами парку у Білій Церкві. Типи садово-паркових ландшафтів: 1 — лісовий; 2 — парковий; 3 — лучний; 4 — регулярний та його елементи; 5 — альпійський

До паркового ландшафту ми віднесли територію Великої та Малої галявин, Нового парку (тут колись був сосновий бір, знищений гітлерівськими окупантами у 1941–1942 рр., та плодовий сад, а у 1957–1962 рр. під керівництвом І.Г. Дерія на їх місці створили декоративні посадки) та деякі незначні за площею ділянки в різних місцях парку.

Велика галявина відзначається різноманітністю видового складу. Тут зростають старі дерева сосни звичайної (одна з них — чотиристовбурна — це так зване родинне дерево Браницьких, діаметр стовбура (Δ) — 142 см),

Веймутової (діаметр стовбура найбільшого дерева (Δ_{\max}) — 126 см), чорної ($\Delta_{\max} = 90$ см), ялини звичайної ($\Delta_{\max} = 94$ см), модрина європейської ($\Delta_{\max} = 114$ см), дуба звичайного ($\Delta_{\max} = 190$ см) та червоного ($\Delta = 124$ см), тюльпанового дерева ($\Delta = 142$ см), катальпи чудової ($\Delta = 90$ см), гледичії звичайної безколючкової форми ($\Delta_{\max} = 100$ см), гіркокаштана ($\Delta_{\max} = 120$ см) та багатьох інших. Біла скульптури Діани росте найбільше за діаметром дерево парку — тополя чорна ($\Delta = 208$ см), ближче до р. Росі — кілька екземплярів тополі сіруватої з ($\Delta = 180$ – 190 см).

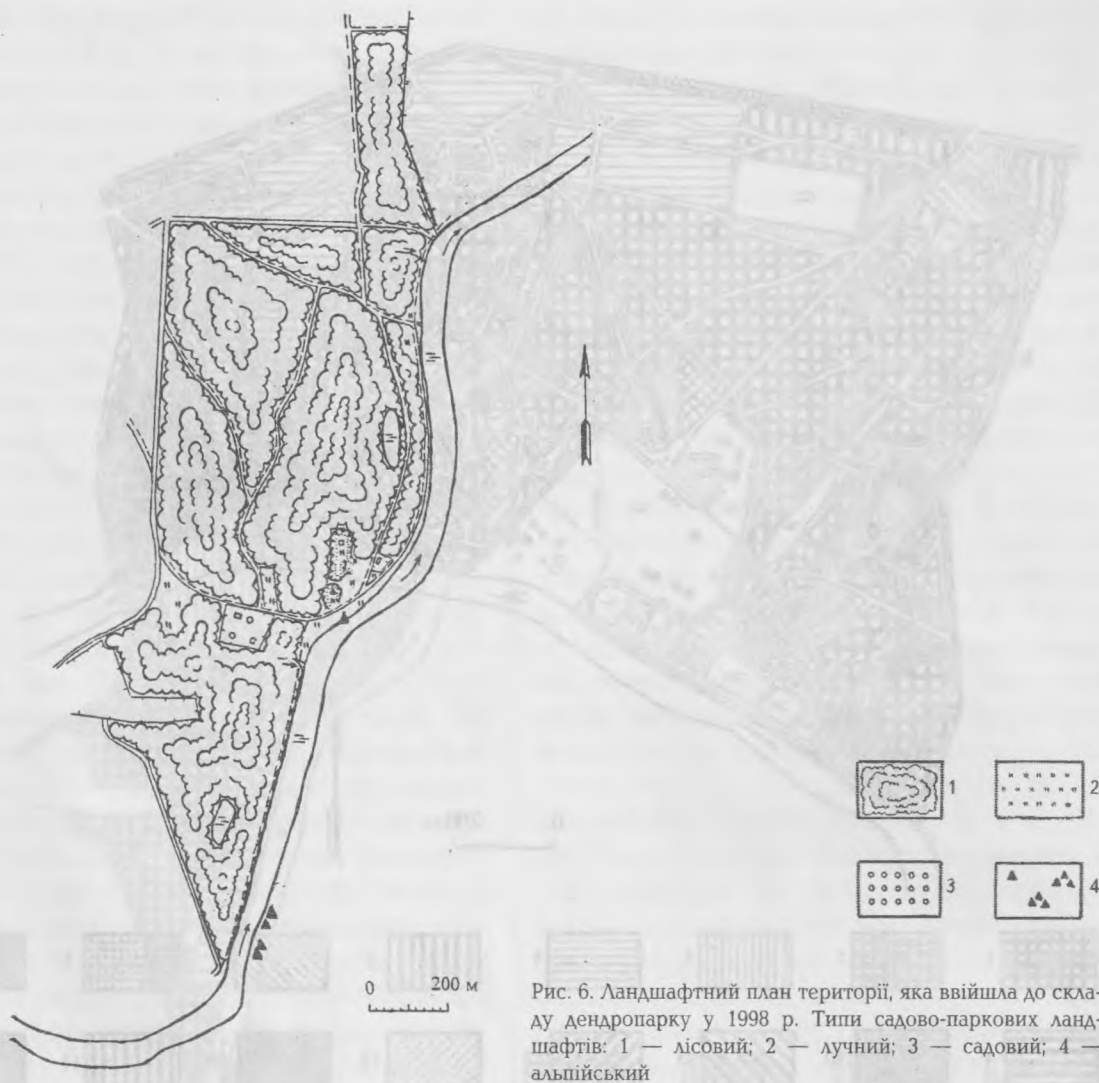

Рис. 6. Ландшафтний план території, яка ввійшла до складу дендропарку у 1998 р. Типи садово-паркових ландшафтів: 1 — лісовий; 2 — лучний; 3 — садовий; 4 — альпійський

За даними К. Маніна [12], у 1927 р. у Білоцерківському лісництві нараховувалося 104 види та форми деревних рослин, переважна більшість яких зростала саме в "Олександрії", у 1949 р. у парку було 107 видів та форм [17], у 1961 р., без урахування колекційної ділянки тополь та фруктових, — 263 [4], у 1965 р. — 300 [2]. За останніми відомостями [6], у дендропарку "Олександрія" зростає 1360 видів, різновидів, форм, сортів рослин, з них дерев, кущів, напівкущів та ліан (без сортів культурних рослин) — 530.

Хоча дослідження деревної рослинності "Олександрії", зокрема діброви, супроводжувалися описами окремих ділянок, план деревної рослинності дендропарку публікується вперше.

Як видно з рис. 7 та 8, основних паркоутворюючих видів кілька. Домінуючим видом на старій території є дуб звичайний. Парк створювався на основі природної рослинності (молодї діброви та поодиноких старих дерев), тому багатьом дубам зараз понад 200 років, а деяким — навіть понад 300. При подальшому формуванні ланд-

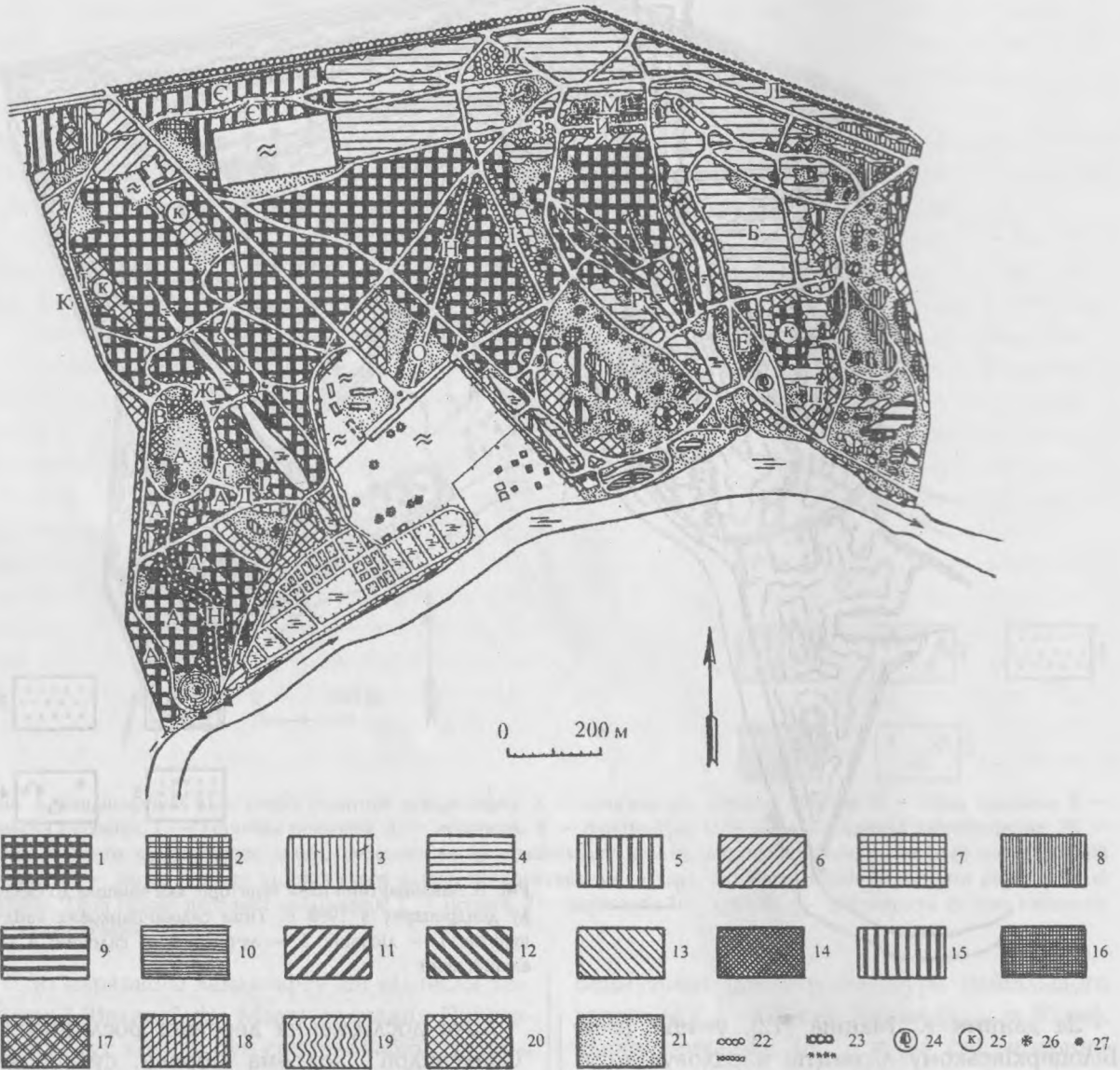

Рис. 7. План деревної рослинності старої території дендропарку: 1 — дуб звичайний (А — молоді та середнього віку насадження, без літерного позначення — вікова діброва); 2 — дуб червоний; 3 — липа серцелиста; 4 — ясен звичайний (Б — виділ з участю сосни звичайної); 5 — граб звичайний; 6 — клен гостролистий; 7 — гірकोкаштан звичайний; 8 — береза повисла; 9 — тополя чорна; 10 — тополя біла та т. сірувата; 11 — верба біла; 12 — вільха чорна; 13 — робінія звичайна; 14 — інші види листяних дерев (В — горіх маньчжурський; Г — клен польовий; Д — клен татарський; Е — явір); 15 — сосна звичайна (Є — виділ зі значною участю ясеня звичайного, клена гостролистого та інших видів); 16 — ялина звичайна та я. колюча; 17 — модрина європейська; 18 — туя західна; 19 — інші види хвойних дерев; 20 — виділ, у якому жоден вид не переважає; 21 — галявина, луки; 22 — рядова посадка листяних дерев (Ж — гірकोкаштан звичайний; З — граб звичайний; И — береза повисла; І — липа серцелиста; К — гледичія звичайна; Л — глід м'якуватий); 23 — рядова посадка хвойних дерев (М — сосна звичайна; Н — ялина звичайна; О — туя західна колоноподібної форми); 24 — рідколісся; 25 — культури; 26 — окреме листяне дерево (П — найбільший у парку дуб; Р — ясен, посаджений імператором Олександром І); 27 — окреме хвойне дерево (С — чотиристовбурна сосна)

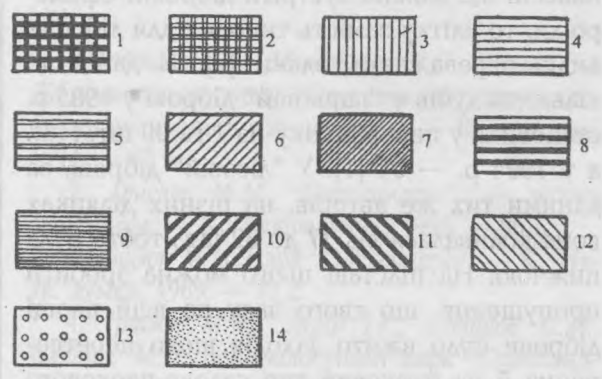
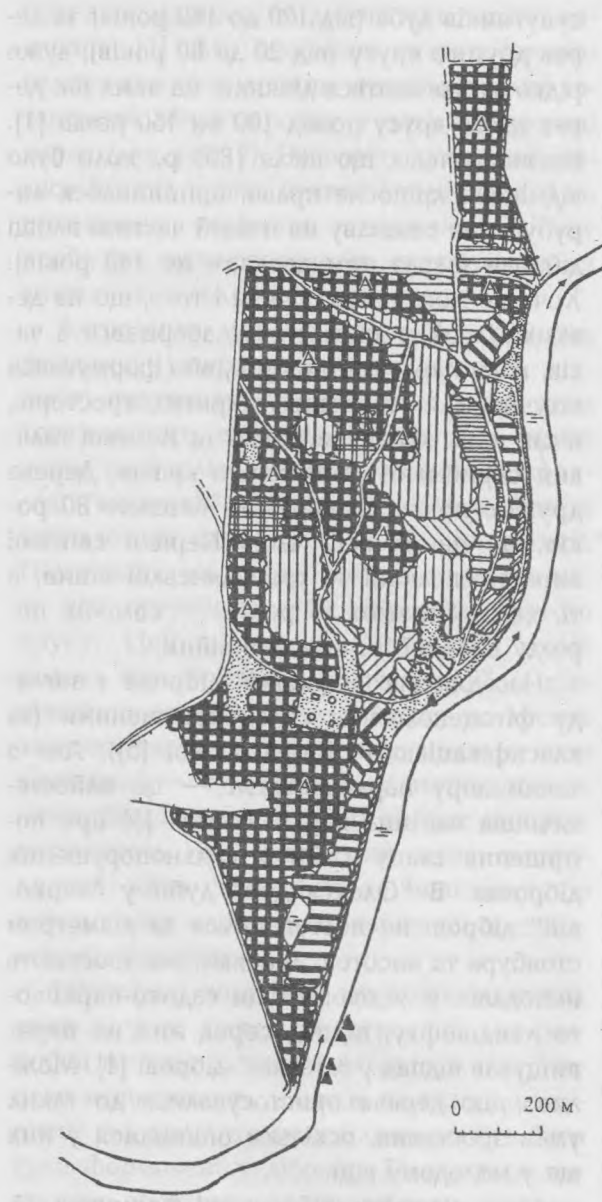

Рис. 8. План деревної рослинності території, яка ввійшла до складу дендропарку у 1998 р.: 1 — дуб звичайний (А — молоді та середнього віку насадження); 2 — дуб червоний; 3 — липа серцелиста; 4 — ясен звичайний; 5 — ільмові (в'яз гладкий та в. шорсткий); 6 — клен гостролистий; 7 — клен ясенелистий; 8 — тополя чорна; 9 — тополя біла та т. сіривата; 10 — верба біла; 11 — вільха чорна; 12 — робінія звичайна; 13 — плодовий сад; 14 — галявина, луки

шафтів парку також висаджувалися дуби (їм зараз близько 150 років). Молоді посадки дубів є лише у західній частині старої території (на рис. 7 вони позначені літерою А). Крім того є культури дуба на схід від Лазневого ставу. Діброва ділиться на дві частини — ту, яка утворює парковий тип садово-паркового ландшафту, і ту, що утворює лісовий. Коли виник такий розподіл — невідомо. За спогадами старожилів, на початку ХХ ст. "паркова" діброва мала дещо більшу площу [1]. Вважається, що така зімкненість насаджень на цій території була досягнута на першому етапі створення парку (коли діброва була молодою), і що формуванню рослинності була приділена значна увага. Про це свідчить те, що обабіч дороги, яка з'єднує в'їзд у парк з домом садівника, тягнуться смуги дубів з густішим, ніж на решті території, розміщенням дерев; від осей цих смуг під кутом 30–45° розташовані прогалини довжиною 50–70 м і шириною 15–20 м [1, 14].

Для того, щоб сформувати парковий тип садово-паркового ландшафту необхідно було прорідити існуюче дубове насадження, вирубати супутники дуба, другий ярус, підріст та підлісок. Внаслідок цього відбулися зміни у трав'янистому покриві — якщо і у наш час навесні ще можна зустріти дібровні ефемероїди, то влітку замість типових для діброви видів переважають злаки [7]. Є дані, що кількість дубів у "парковій" діброві у 1985 р. становила у перерахунку на 1 га 99 шт. [18], а у 1994 р. — 94 [1]. У "лісовій" діброві, за даними тих же авторів, на різних ділянках вона коливалася від 77 до 82 шт., тобто була нижчою. На підставі цього можна зробити припущення, що свого часу на всій площі діброви було вжито заходів щодо перетворення її на парковий тип садово-паркового ландшафту. Але згодом такий стан діброви зберігся лише на частині площі, а на іншій частині відновився лісовий тип ландшафту. На користь цього припущення свідчить і вік

супутників дуба (від 120 до 180 років) та дерев другого ярусу (від 20 до 80 років), дуже рідко зустрічаються ділянки, на яких вік дерев цього ярусу понад 100 чи 150 років [1]. Не виключено, що після 1861 р., коли було відмінено кріпосне право, припинилося вирубування самосіву на певній частині площі діброви (зараз цим деревам по 140 років). Хоча не можна виключити і того, що на деяких ділянках другий ярус зберігався з часів, коли парку ще не було, або формувався штучно, для створення закритих просторів, після яких краєвиди Малої та Великої галявин сприймаються набагато краще. Дерева другого ярусу, яким зараз близько 80 років, — це самосів часів Першої світової війни, революції та громадянської війни, а ті, яким близько 50 років, — самосів періоду Великої Вітчизняної війни.

Насадження "паркової" діброви з погляду фітоценології є сильнопорушеними (за класифікацією Р. Карпісонової [5]). Але з точки зору паркознавства — це найестетичніша частина парку. Є дані [5] про погіршення стану дубів у сильнопорушених дібровах. В "Олександрії" дуби у "парковій" діброві не поступаються за діаметром стовбура та висотою деревам, які зростають неподалік у лісовому типі садово-паркового ландшафту, відпад серед них не перевищував відпад у "лісовій" діброві [1]. Можливо, що дерева пристосувалися до таких умов зростання, оскільки опинилися у них ще у молодому віці.

Стан паркових дібров, які формують лісовий тип садово-паркового ландшафту, вивчався порівняльно-фітоценотичним методом [19], який передбачає їх порівняння з корінними непорушеними насадженнями, характерними для даної місцевості. Територія Білоцерківщини знаходиться на стику чисто дубових, грабово-дубових і, можливо, кленово-липово-дубових субформацій. В "Олександрії" представлена субформація чисто дубових лісів, класи асоціацій — ду-

бові ліси ліщинові та дубові ліси татарсько-кленові [1]. Але внаслідок антропогенного впливу кількість ліщини знизилася, клен татарський зберігся лише у західній частині парку (див. рис. 7). Натомість дуже поширилася бузина чорна, велика кількість якої не притаманна корінним насадженням. Тому необхідно вживати заходів, спрямованих на зниження чисельності цього виду.

Деградація діброви може йти різними шляхами: 1) перший ярус зріджується, зникають супутники дуба та нижні яруси, крім трав'янистого, в якому відбуваються значні зміни (цей шлях розглянуто вище на прикладі "паркової" діброви); 2) з насадження випадає сам едифікатор — дуб звичайний. Після цього на ділянці починають домінувати або супутники дуба, або види другого ярусу. Цей напрямок деградації також можна спостерігати в "Олександрії". У північній та східній частинах парку на досить значних площах домінуючим видом є ясен звичайний — супутній вид у чисто дубових лісах. Як домішки до ясена на цих ділянках виступають граб звичайний, клен гостролистий, липа серцелиста та інші види. За естетичними якостями ці території поступаються дібровним.

Необхідне подальше вивчення корінних типів лісу та шляхів їх деградації для розробки методів відновлення насаджень. Зокрема ясеневики та ділянки, на яких домінуючий вид виділити неможливо, мають бути трансформовані у діброву. Планується поступово збільшити площу діброви паркового типу садово-паркового ландшафту за рахунок "лісового". Відновлення дубів здійснюється посадкою 2–3-річних саджанців дуба в оброблені смуги (у "парковій" діброві) або у вікна пологу (у "лісовій"). В останніх площа ділянок має бути не менше 0,07–0,08 га. З ростом саджанців у куртинах роблять рубки догляду так, що врешті-решт залишається лише кілька або навіть один дубок.

На новій території дендропарку більшість насаджень створена методом лісових культур, і ряди чітко видно (але на рис. 8 позначку "культури" ми не ставили, оскільки вони давно зімкнулися, а рослини досягли середнього віку). На окремих ділянках робилися змішані посадки — дуба з ясенем (ясен досяг більшої висоти і заглушив дуб), дуба червоного з липою (дуб переріс липу, і вона випадає). Переважаючим видом на цій території є дуб звичайний. Значні площі займають насадження липи серцелистої. Вздовж русла р. Росі тягнуться ділянки тополі чорної та білої.

У найближчих планах: огородження нової території, розробка проекту освоєння цієї площі, який би передбачав прокладання мережі доріжок, створення галявин, підсадку хвойних, розчистку наявних ставків тощо. На місці кар'єру планується створити великий альпінарій, прикрашений двома озерцями. Необхідно вирубати ділянки ільмових, які всихають через голландську хворобу, та тополь чорних, уражених омелою (розсадником омели є також насадження тополь на правому березі р. Росі). Але головне — з 1998 р. ця територія є складовою частиною дендропарку і буде збережена як ландшафтний парк серед промислового міста.

1. Гайдамак В.М., Мордатенко Л.П., Головка Е.А. Діброва дендропарку "Олександрія": стан, проблеми оптимізації і відновлення. — Біла Церква, 1994. — 42 с.

2. Грисюк М.М. "Олександрія". — зелена скарбниця. — К.: Будівельник, 1965. — 96 с.

3. Грисюк М.М. Парк "Олександрія". — К.: Наук. думка, 1969. — 72 с.

4. Грисюк М.М., Дерій І.Г., Антонов М.М., Олійник М.Н. Дендрологічний парк "Олександрія". — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 100 с.

5. Карпишенова Р.А. Дубравы лесопарковой зоны Москвы. — М.: Наука, 1967. — 104 с.

6. Каталог рослин дендрологічного парку "Олександрія": Довідковий посібник / За ред.

Л.П. Мордатенка. — Біла Церква: Ексельсіор, 1997. — 121 с.

7. *Кляшторная Г.В.* Фитоценотическая характеристика травянистой дубравы дендропарка "Александрия" АН УССР // Оптимизация структуры парковых насаждений с использованием интродуцентов. — Киев: Наук. думка, 1990. — С. 27–32.

8. *Саревский И.А.* Искусство паркового пейзажа. — Москва: Стройиздат, 1977. — 247 с.

9. *Криворучко Д.М.* Олександрія. — К.: Будівельник, 1979. — 94 с.

10. *Луца О.Л.* Визначні сади і парки України та їх охорона. — К.: Вид-во Київського ун-ту, 1960. — 176 с.

11. *Макаренко П.И.* Дендропарк "Александрия": Путеводитель. — К.: Наук. думка, 1981. — 142 с.

12. *Манін К.* З Білоцерківського лісництва // Труды с.-г. ботаники. — 1927. — 1. — Вип. 4. — С. 176–180.

13. *Мордатенко Л.П.* Історія створення та основні проблеми сучасного стану дендропарку "Олександрія" НАН України // Інтродукція рослин. — 1999. — № 2. — С. 123–130.

14. *Мордатенко Л.П., Гайдамак В.М., Галкин С.И.* Дендропарк "Александрия": Путеводитель. — К.: Наук. думка, 1990. — 80 с.

15. *Рубцов Л.И.* Садово-парковый ландшафт. — К.: Изд-во АН УССР. — 1956. — 211 с.

16. *Рубцов Л.И.* Проектирование садов и парков. — М.: Стройиздат, 1979. — 183 с.

17. *Салатич А.К.* Парк Олександрія. — К.: Вид-во Акад. архітектури УРСР, 1949. — 105 с.

18. *Тимофієнко В.І.* Зодчі України кінця XVIII—початку XIX століть: Біографічний довідник. — К.: НДІЕІАМ, 1999. — 477 с.

19. *Успенская Н.Д.* Биологические основы создания парковых насаждений дубравного типа в условиях Украинского Полесья и Лесостепи. — Авт. дис. ... канд. биол. наук. — Киев, 1985. — 24 с.

20. *Чернецький Є.А., Мордатенко Л.П.* Біла Церква. Браницькі. Олександрія // Інтродукція рослин. — 2000. — № 2. — С. 45–50.

21. *Aftanazy R.* Materiały do dziejów rezydencji. — Warszawa. — 1993. — Т. XI А., — 718 s. — Т. XI В., — 288 s.

ДЕНДРОПАРК "АЛЕКСАНДРИЯ": ХАРАКТЕРИСТИКА СТАРОЙ И НОВОЙ ТЕРРИТОРИЙ

Ю.А. Клименко¹, Л.П. Мордатенко²

¹ Национальный ботанический сад им. Н.Н. Гришко НАН Украины, Украина, г. Киев

² Дендрологический парк "Александрия" НАН Украины, Украина, г. Белая Церковь

Приведены топографический, ландшафтный планы дендропарка "Александрия" и план его древесной растительности (отдельно для исторической части и для территории, включенной в состав дендропарка в 1998 г.), а также план придворцового участка. Рассмотрены два направления деградации коренной дубравы.

DENDROLOGICAL PARK ALEXANDRIA: THE SPECIFIC FEATURES OF THE ORIGINAL AND THE NEW TERRITORIES

Yu.A. Klimenko¹, L.P. Mordatenko²

¹ M.M. Grischko National Botanical Gardens, National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine, Kyiv

² Dendrological park *Alexandria* of the NAS of Ukraine, Ukraine, Bila Tserkva

The article offers topographic and landscape maps of the dendropark *Alexandria*, the map of its wooded areas (given separately for its historically inherent and newly added (1998) territories) and also the map of the territory surrounding the palace. The article reviews two possible ways of original oak grove degradation.